

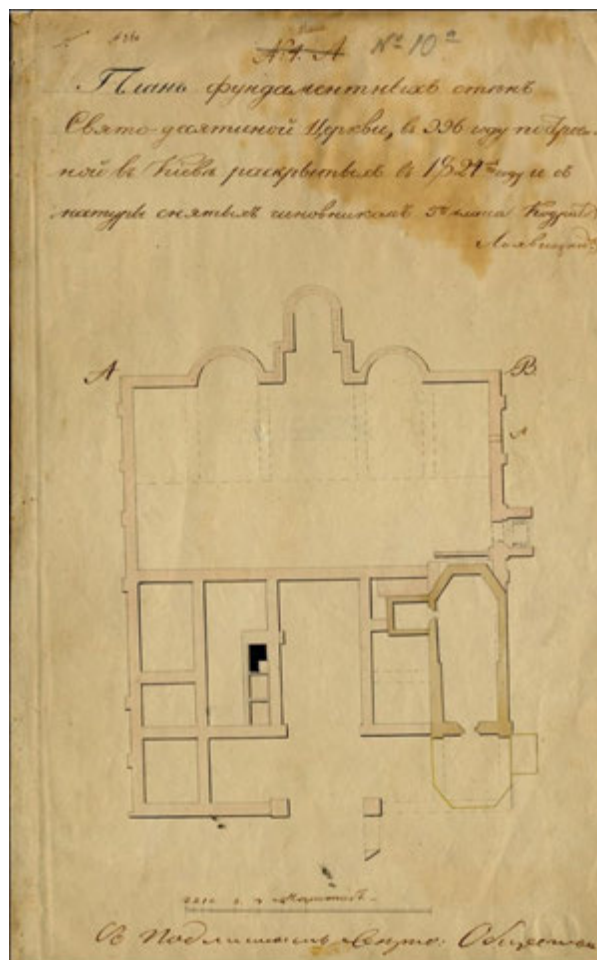
АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ ПЕРШИХ РОЗКОПОК ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ 1820-х РОКІВ

З ініціативи та за участі київського митрополита Євгенія (Болховітінова), який очолював цю кафедру з 1822 року до дня своєї смерті (23 лютого 1837 року), у 1823 році було здійснено (разом з іншим відомим дослідником історії Києва Максимом Берлинським) пробні пошукові археологічні роботи на місці першого кам'яного храму Русі – церкви Святої Богородиці Десятинної, збудованої в 90-х роках X ст. У наступному році масштаб досліджень значно виріс – були розкриті фундаменти та фундаментні рови майже всієї давньої споруди. Роботами 1824 року керував, за дорученням того ж митрополита, Кіндрат Лохвицький – приїжджий відставний чиновник у ранзі статського радника, який вирішив шляхом проведення археологічних розкопок давніх пам'яток Києва знайти покровителів серед місцевої цивільної і військової еліти та «закріпити» свої позиції в міському товаристві.

До найбільш давніх розкопок Десятинної церкви була причетна ще одна новоприбула до Києва особа – курський і рильський поміщик, гвардії поручик (у відставці) Олександр Анненков. Приїхавши до міста в 1820 році, він пообіцяв попереднику Євгенія на посаді київського митрополита Серапіону «відновити» (побудувати) за власний кошт нову, більшу за розміром, церкву Богородиці на місці старої.

Через різні обставини до подій навколо Десятинної церкви 1820-х років (археологічні дослідження, підготовка проекту нової церкви і початок її будівництва) були причетні особи, які або мали історичні знання та спеціальну освіту (митрополит Євгеній, Максим Берлинський, Микола Єфимов), або не мали навіть базових знань і відповідної практики, але намагалися компенсувати їх своєю гіперактивною діяльністю та амбіціями. Ці світоглядні розбіжності, зрештою, призвели до численних образ, протистоянь і навіть конфліктів, наявність яких підтверджують окремі джерела й тогочасні публікації з історії Десятинної церкви.

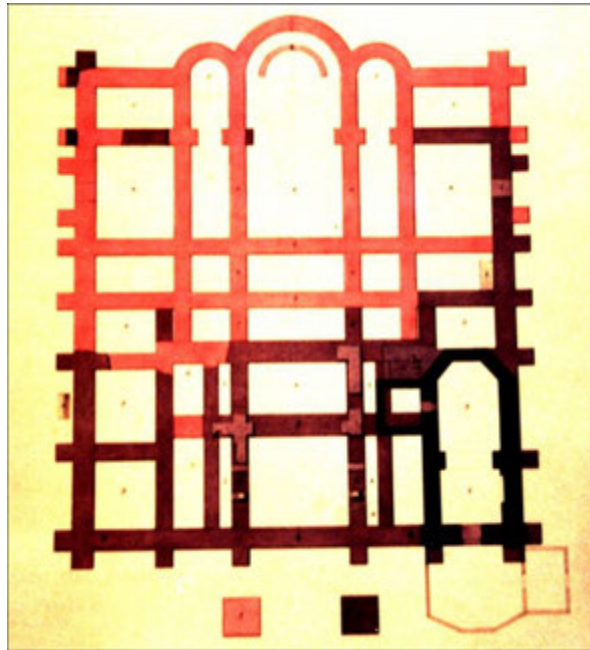
К. Лохвицький, не маючи жодного досвіду ні археологічних досліджень, ні вивчення архітектурних решток, об'єктивно не міг скласти точного плану розкритих залишків давнього храму. Він більш-менш точно зафіксував збережені на той час ділянки кладок фундаменту споруди, але не зміг розібратися в плановій структурі фундаментних ровів, і тому на своєму плані пропустив східну частину собору (іл. 1). Недоліки плану Лохвицького побачив митрополит Євгеній, який не мав часу («не имел досуга») виправити їх. У столичному Санкт-Петербурзі в Академії мистецтв проект нової Десятинної церкви, створений на основі плану Лохвицького київським міським архітектором Андрієм Меленським на замовлення Анненкова, не був схвалений.

Іл. 1. План давньої Десятинної церкви К. Лохвицького за розкопками 1824 року

У Санкт-Петербурзі, де в 1825–1826 роках у невідкладних справах перебував митрополит Євгеній, було вирішено надіслати до Києва архітектора

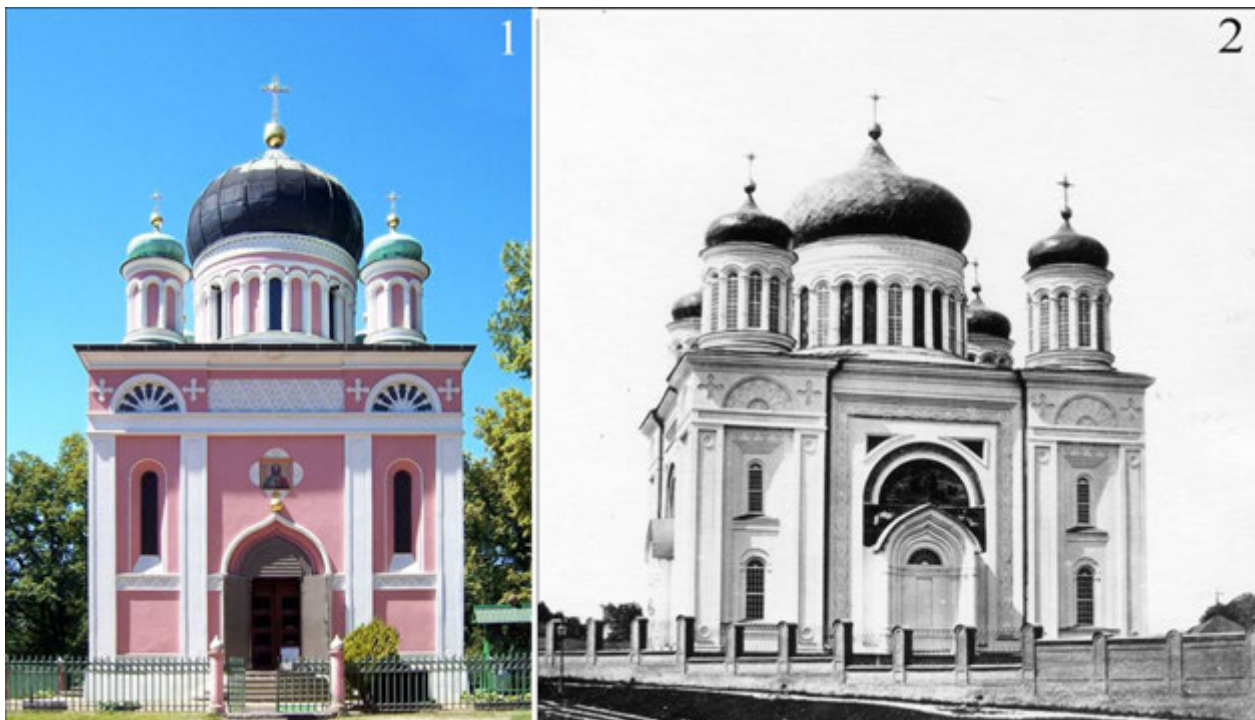
(«художника») Миколу Єфимова. Його завданням було, після додаткових археологічних досліджень, скласти більш точний план давньої церкви. У розкопках 1826 року взяли участь ті самі особи, що працювали тут у попередні сезони – Кіндрат Лохвицький, Максим Берлінський, Михайло Кочеровський – священник Десятинної церкви. Після їх завершення М. Єфимов створив більш точний план давньої церкви, який не втратив своєї наукової ваги і сьогодні (іл. 2).

Іл. 2. План давньої Десятинної церкви М. Єфимова за розкопками 1826 року

М. Єфимов також запропонував свій варіант проекту нового храму, який максимально спирався на уточнений ним план церкви X–XIII ст., врахувавши побажання митрополита Євгенія. Останній вважав за прийнятне будівництво нового храму у візантійському стилі, орієнтуючись на архітектуру київських соборів Святої Софії та Успіня Богородиці Печерського монастиря XI ст. Але О. Анненкова цей варіант не задовольнив і, тривалий час перебуваючи в Петербурзі, він доклав зусиль, аби цей проект не було реалізовано. Урешті-решт, було прийнято рішення будувати церкву, ні планово, ні стилістично ніяким чином не пов'язану з Десятинним храмом, збудованим візантійцями після хрещення Русі. Щоби не витратити часу, за основу для будівництва нової Десятинної церкви взяли готовий проект архітектора Василя Стасова

Олександро-Невського храму, який з 1826 року вже зводився в Потсдамі (Німеччина) (іл. 3).

*Іл. 3. Церкви, збудовані за проектом архітектора В. Стасова:
Олександро-Невська 1826–1829 років у Потсдамі (Німеччина) (1);
Десятинна 1828–1842 років у Києві (2)*

Урочисте закладення нового Десятинного храму відбулося в четвер, 2 серпня 1828 року. На початковому етапі будівництва при викопуванні фундаментних ровів у цьому ж році наглядом за земляними роботами керував уже особисто «храмоздатель» О. Анненков.

Згадані дослідження Десятинної церкви 1820-х років є першими системними археологічними роботами на території Києва, які залишили по собі певну інформацію про їх мету й характер, перелік частини знахідок і окремі артефакти, що зберігаються донині в музейних зібраннях, а ще плани й креслення розкопаних стін і фундаментів споруди.

У той час археологія як окрема, самостійна дисципліна історії була на стадії свого зародження. Ще не існувало ні розробленої та апробованої на практиці методики проведення археологічних розкопок, ні об'єктивної фіксації отриманої наукової інформації, ні підготовлених фахівців, здатних у повному

обсязі керувати комплексними дослідженнями й надавати виважену професійну інтерпретацію результатів, отриманих під час розкопок.

Серед перших дослідників Десятинної церкви найбільше відповідав цим стандартам митрополит Євгеній, хоча й він не уникнув деяких помилок у своєму опублікованому звіті результатів розкопок 1824 року. Об'єктивно оцінюючи свої знання й можливості в царині давньоруської архітектури, митрополит висловив у своїй публікації 1825 року перших результатів розкопок бажання побачити своїм наступником у керівництві розкопками Десятинної церкви «искусного в древнем Зодчестве и догадливого Архитектора», що, зрештою, і було реалізовано з приїздом М. Єфимова до Києва. Освіта архітектора дозволила йому зрозуміти архітектурну планову композицію давньої Десятинної церкви, зробити її новий план, який містив суттєві уточнення й доповнення, порівняно з планом, створеним у 1824 році Лохвицьким. Це, принципове, уточнення плану церкви Богородиці Десятинної М. Єфимовим, а також керівництво ним розкопками 1826 року було сприйнято К. Лохвицьким і О. Анненковим ледь як не особиста образа – мовляв, заїжджий «варяг», молодший за віком, який перебував на найнижчому, 14 щаблі «табелю про ранги», дозволив собі виправляти помилки «метрів», тим самим компрометуючи їх перед імператором і громадськістю.

Розкопки 1820-х років були мало схожі на сучасні. Фактично, це була виїмка ґрунту на площі давньої церкви приблизно на глибину кам'яної підлоги останньої. Цей нижній рівень робіт 1824 і 1826 років був зафіксований у північній галереї собору під час новітніх розкопок початку ХХІ ст. Під час виїмки ґрунту відкривалися збережені ділянки стін і фундаментів, відбиралися великі уламки оздоблення храму: різьблені кам'яні елементи декору; зразки фрескового розпису; мозаїк, що прикрашали стіни та підлогу споруди. Також було відкрито кілька давніх поховань у кам'яних гробницях.

Традиційно в той час увагу приділяли «вартісним» знахідкам, особливо з дорогоцінних металів – прикрасам, предметам церковного начиння, монетам. Не випадково в публікації М. Берлинського 1830 року вказана не кількість

знахідок, а вага частини з них із кольорових та дорогоцінних металів – до 6 фунтів, тобто, близько 2,7 кг. Вони одразу потрапляли до рук керівників розкопок – К. Лохвицького та О. Анненкова, започаткувавши їхні приватні колекції, які згодом примножилися завдяки новим розкопкам цих осіб у 1830-х роках у різних частинах старого Києва, у тому числі недалеко від Десятинної церкви. Згадані власники колекцій розпоряджалися знахідками на свій розсуд – окремі предмети дарували «потрібним» знайомим, котрі обіймали високі посади (генерал-губернаторам, градоначальникам, генералам), та навіть членам царської родини, частина, не виключено, йшла на продаж на антикварний ринок, незначній кількості пощастило потрапити до музейних колекцій.

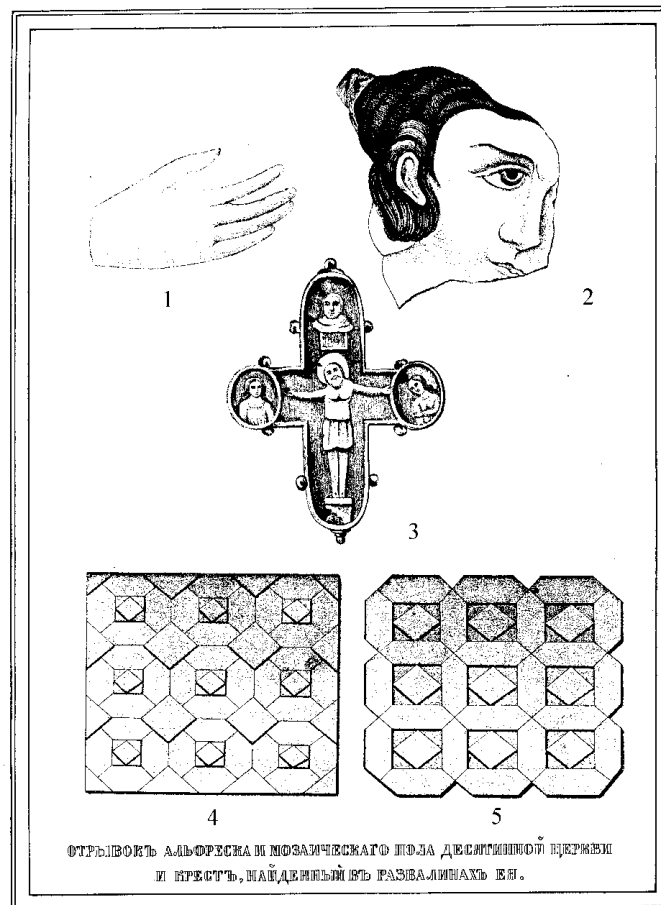
Під час розкопок 1824, 1826 і 1828 років використовувався різний підхід до культурних нашарувань, насичених будівельними рештками зруйнованої в XIII ст. церкви. Митрополит Євгеній і архітектор («академік», тобто представник Академії мистецтв) М. Єфимов наказали складувати вибрану землю поряд, з перспективою додаткового пошуку пропущених під час виїмки ґрунту речей. За керівництва О. Анненкова про таку методу мова вже не йшла – відставний поручик хотів якнайшвидше розпочати будівництво нової церкви, і великі купи землі на будівельному майданчику лише завадили б цьому.

Фундаменти давньої церкви. Найважливішим результатом розкопок 1820-х років є розкриття фундаментів і, на окремих ділянках, нижніх частин стін церкви кінця X – XIII ст. Завдяки плану церкви, створеному М. Єфимовим у 1826 році, дослідники XX–XXI ст. отримали змогу використовувати інформацію цього джерела для вивчення планувальної структури храму. Важливість плану 1826 року полягає ще й у тому, що частина фундаментів і всі відрізки стінових кладок, що збереглися на першу чверть XIX ст. і зафіксовані на ньому, були розібрані безпосередньо перед початком будівництва нової Десятинної церкви у 1828 році.

Уже під час перших розкопок було з'ясовано, що стінову кладку церкви кінця X ст. було зведено в техніці так званого прихованого ряду, при якій одні

ряди цегли в кладці виходили своїми торцями на зовнішню площину стіни, а інші не виходили й були закриті шаром розчину і тиньком. Така будівельна техніка (має назву *opus mixtum*) прийшла на Русь з візантійськими майстрами і застосовувалась з кінця X до початку XII ст. Також у 1820-х роках вже було з'ясовано, що серед будівельних матеріалів було використано кілька різних порід каменів.

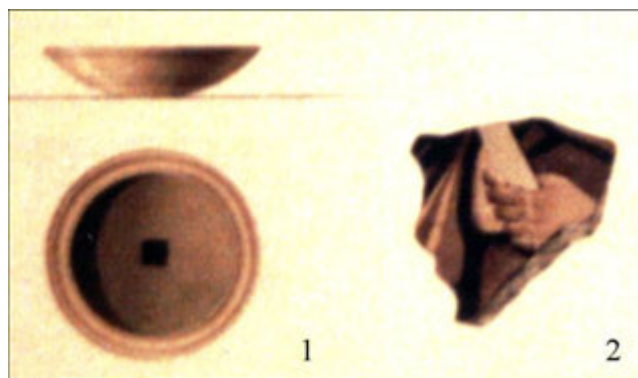
Оздоблення церкви. При перших розкопках Десятинної церкви в завалах її будівельного сміття було знайдено велику кількість уламків художнього оздоблення споруди – різьблених мармурових плит, карнизів, баз і капітелей колон та частин самих колон, фрескового розпису (у тому числі із зображенням голови янгола, простягнутої кисті руки та руки, що тримає свиток), зразків настінних мозаїк і мозаїчної підлоги *opus sectile* (іл. 4: 1, 2, 4, 5; 5: 2).

Іл. 4. Малюнки знахідок з розкопок Десятинної церкви 1820-х років: уламки фресок (1, 2), хрест-енколпійон (3), мозаїчна «доріжка» підлоги (4, 5).
Публікація І. Фундукля 1847 року

Серед останніх – найбільш відома знахідка 1826 року прямокутного «мозаїчного килима» розміром 175×102 см (реставрована), із зображенням кола і чотирьох півкіл по кутах («омфалій»), та іншого зразка орнаментованої мозаїчної підлоги розміром 76×57 см («доріжка», реставрована). Частина підлоги давньої церкви у вигляді великих прямокутних плит червоно-фіолетового кольору, вирізаних з особливої породи каменю – пірофілітового сланцю, також була розкрита в 1824 і 1826 роках. Окремі ділянки підлоги, зокрема у вівтарній частині, були вкриті керамічними плитками з різнокольоровою (переважно зеленою) поливою.

Іл. 5. Малюнки М. Єфимова знахідок з розкопок Десятинної церкви 1826 року: чашечка свічника (1) та фрагмент фрески з рукою, що тримає свиток (2)

До цієї категорії знахідок належать уламки кам'яного фризу з двома грецькими літерами, виявлені при тогочасних розкопках. Інші подібні літери прикрашали південну стіну церкви Різдва Богородиці XVII–XVIII ст., яку було розібрано перед будівництвом нової Десятинної церкви в 1828 році. Загалом відомо про 13 літер грецького напису, який колись був розміщений на фасаді давньої церкви.

Давні поховання. Як показали археологічні дослідження Десятинної церкви в XIX – на початку XXI ст., у районі храму були розташовані поховання трьох історичних періодів: язичницького часу X ст. (ще до будівництва церкви), XI–XII ст. – часу функціонування давньої церкви, ранньомодерного часу XVII–XVIII ст. – навколо Малої церкви Різдва Богородиці. Щодо перших та останніх, про їх виявлення під час найдавніших розкопок нема задокументованих свідчень. Але фіксація під час розкопок початку XX ст. (Д. Мілеєв) та XXI ст.

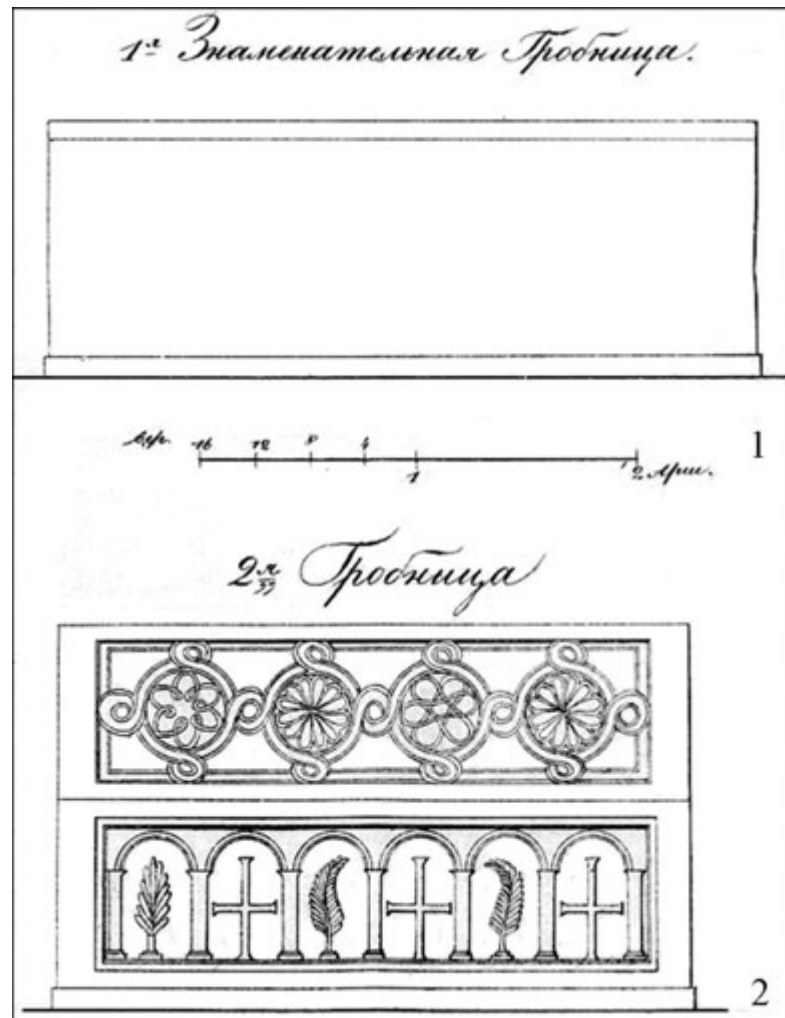
(Г. Івакін) слідів глибоких траншей, за допомогою яких О. Анненков здійснював свої пошуки і які перерізали десятки поховань, свідчить про високу імовірність знахідок поховань цвинтаря церкви Різдва Богородиці на місці давньої церкви. Знаємо лише, що людські кістки, виявлені під час розкопок 1820-х років, було перепоховано парафіяльним священиком в «особливому місці».

У західній частині церкви ліворуч (з північного боку) від центрального проходу в 1824 році між паралельними стрічками фундаментів нібито було виявлено три «гробових» місця, обкладених гладкотесаним диким каменем. Першу зі сходу камеру було розкопано, але вона виявилась порожньою, засипаною будівельним сміттям. Ці три місця присутні на плані церкви Лохвицького, який поспішив в експлікації до нього навіть назвати імена похованих тут – князя Володимира Святого, його дружини Анни та бабусі Володимира княгині Ольги. Примітно, що на плані церкви М. Єфимова 1826 року ніяких гробниць у цьому місці не позначено.

Праворуч від центрального проходу в 1824 році було виявлено «фігурну надмогильну дошку з білого мармуру», розламану на три частини, під якою знайдено жіночій кістяк із хрестиком і перснем. Сучасні дослідники вважають, що вона є уламком середньовічної парапетної плити (про що також свідчать широка гладенька рамка збоку і паз), яку було використано для облаштування більш пізнього поховання (іл. 7: 3).

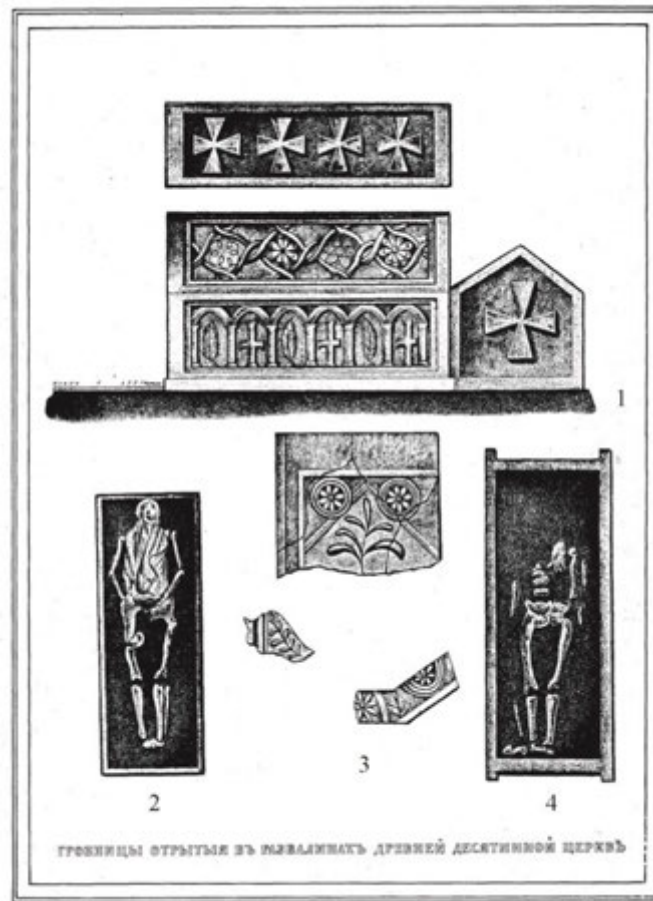
З цього ж правого боку, але ближче до центрального ядра давньої церкви, на плані Єфимова позначено «місце для гробниці», де було знайдено кістки голови немовля без труни. Майже поряд, у західному завершенні південного нефу давньої церкви, біля апсиди церкви Різдва Богородиці при розкопках 1826 року знайдено труну з кістяком священника [Десятинної?] церкви, похованого «понад 40 років тому». На тому ж плані біля західної частини північної стіни церкви Різдва Богородиці позначено місце ще одного пізнього поховання з пірофілітовою плитою.

Найбільшого розголосу набуло відкриття в 1826 році двох кам'яних саркофагів з похованнями всередині. Перший з них – гробниця з плоских пірофілітових плит, скріплених між собою залізними пластинами, розміром 2,73×1,12×0,97 м (іл. 6: 1).

Іл. 6. Малюнки пірофілітових саркофагів з розкопок Десятинної церкви 1826 року: плоский (1) і різьблений (2).
Публікація 1829 року

Її було вкопано в землю з внутрішнього боку фундаменту південної стіни давньої церкви, на схід від апсиди церкви Різдва Богородиці. Усередині саркофага знайшли кістяк, у якого була відсутня частина кісток: череп, права рука і частина правої сторони грудної клітини (іл. 7: 4). На похованому виявили залишки зітлілої парчевої тканини, у районі шиї – золотий гудзик на позументі, на ногах – шкіряні «башмаки чоловічі».

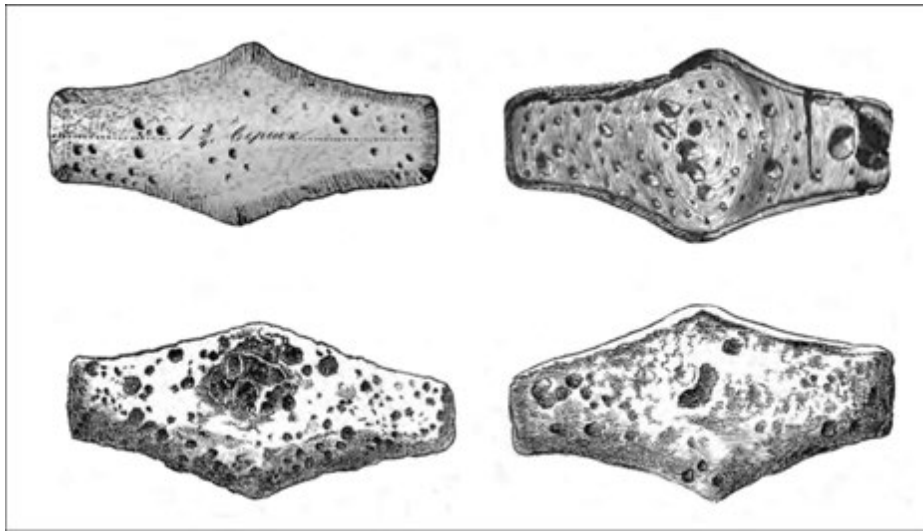
*Лл. 7. Малюнки знахідок з розкопок Десятинної церкви 1826 року: різьблений саркофаг і поховання в ньому (1, 2), уламки мармурової різьбленої плити парпету (3), поховання в плоскому саркофазі (4).
Публікація І. Фундукля 1847 року*

Цю знахідку ототожили з гробницею, розкритою митрополитом Петром Могилою в 1635 році і атрибутованою тоді як поховання князя Володимира Святославича. Підставою для ототожнення стало місце знахідки 1635 року, наприкінці XVIII ст. зазначене як «недалеко від нової [Різдва Богородиці. – В. К.] церкви», що відповідає знахідці 1826 року, і відсутність у похованні голови і правої руки, які як мощі святого, за тим же джерелом кінця XVIII ст., Петро Могила вилучив з поховання. Проти такої інтерпретації поховання в саркофазі в південній галереї Десятинної церкви виступив митрополит Євгеній, вказавши на невідповідність цієї знахідки реаліям історичних свідчень XI ст. про поховання Володимира в мармуровій гробниці, що стояла посеред собору. Під час розкопок Десятинної церкви 1939 року (М. Каргер) було виявлено понад два десятки мармурових різьблених уламків, які могли належати гробниці Володимира.

Інший саркофаг, також закопаний у землю, було знайдено із зовнішнього боку північної стіни храму. Його стінки і двоскатний дах прикрашено різьбленими християнськими символами та орнаментом – хрестами, кипарисовими гілками, плетеними медальйонами з розетками (іл. 6: 2; 7: 1). Усередині гробниці виявлено, як тоді заявили, жіноче поховання із залишками зітлілих одягу та парчевого покривала. На ногах – невеликі за розміром шкіряні мешти без підшов (рис. 7: 2). Кістяк у різьбленому саркофазі О. Анненков поспішив об'явити похованням княгині Ольги. Інший учасник розкопок М. Берлинський висловив припущення, що в цій гробниці поховано дружину князя Ізяслава I; самого князя поховано в Десятинній церкві 1078 року. Повторне дослідження цього об'єкта в 1908 році показало, що на кістках були окисли якихось срібних предметів (прикрас?), а сам кам'яний саркофаг у давнину був обкладений цеглою. Думки фахівців, які дослідили кістки, щодо статі похованої тут людини розділилися майже навпіл.

Нумізматичні знахідки. Під час найперших розкопок було виявлено чимало монет, але про їх кількість та атрибуцію майже нічого не відомо. У тогочасних публікаціях лише побіжно згадано про польські срібну й мідну (короля Сигізмунда III) монети, а також про «грецькі» монети, у знахідці яких сумнівався митрополит Євгеній. Місце знахідки ще кількох «новітніх» мідних російських монет позначено на плані Єфимова в східному завершенні південної галереї церкви.

Видатними є знахідки чотирьох гривень київського типу – срібних грошових злитків шестикутної видовженої форми вагою близько 160 г (іл. 8). Перші три було виявлено при дослідженні вівтарної частини храму в 1826 році, ще один – при роботах 1828 року в районі церкви Різдва Богородиці XVII–XVIII ст. (південно-західний кут церкви X ст.). У той час знахідки гривень на території Русі були ще поодинокими, і дослідження щодо існуючих типів та датувань гривень були ще попереду. Митрополит Євгеній в одному зі своїх листів на початку 1829 року назвав цю знахідку «Київським рублем».

Іл. 8. Срібні грошові злитки – гривні київського типу з розкопок Десятинної церкви 1826 і 1828 років

Київські знахідки другої половини 1820-х років не були першими знахідками гривень київського типу (перший задокументований скарб подібних злитків, що містив 12 гривень, було знайдено 1819 року в містечку Стайки на Київщині), але свідчення про них (опис, вага, зображення, атрибуція як грошової одиниці давньоруського часу) стали першими опублікованими, що, зрештою, зумовило й саму назву цього типу гривень – «київські».

Одну з виявлених гривень митрополит надіслав у дар московському «Товариству історії і старожитностей Російських», інші в XIX ст. перебували в ризниці Києво-Софійського собору. Подальша доля цих екземплярів гривень з розкопок Десятинної церкви невідома. За публікацією 1872 року, на той час у Десятинній церкві, разом з іншими знахідками, зберігались 2 гривні. Але чи мали вони стосуватися розкопок 1820-х років, чи були знайдені пізніше, і не обов'язково біля самої церкви, також не з'ясовано.

Церковні предмети. Серед зафіксованих знахідок вагому частину становили культові предмети – особистого благочестя (натільні хрестики, хрести-енколпіони), кам'яні іконки, уламки металевих шат ікон, фрагменти церковних освітлювальних приладів тощо. Можливо, це можна пояснити тогочасною підвищеною увагою саме до цієї категорії артефактів і через їх призначення, місце походження (перший кам'яний храм Русі), і через використання дорогоцінних металів при виготовленні частини з них.

Зокрема, є згадка про два срібних і один мідний хрестики «старовинної роботи». Окремо згадується як про велику реліквію дерев'яний хрестик, виявлений під підлогою Малої (Різдва Богородиці) церкви. Його дві палички було зв'язано золотою проволокою, а кінці раменів прикрашено золотими накладками. Верхнє рамено увінчувало золоте ж кільце для підвішування. На думку митрополита Євгенія, цей предмет був часткою Життедайного дерева Хреста Господнього. До цієї ж групи знахідок можна віднести золотий ланцюжок вагою три золотники (майже 13 г).

Серед кам'яних хрестиків згадується уламок виробу, виготовленого із серпентина (змійовика), із зображенням голови св. Іоанна Хрестителя, та інший, зроблений з мармуру.

За тогочасними малюнками, серед знахідок були дві стулки енкалпціонів. На першій з них, лицевій, вгадується фігура князя св. Бориса в повний ріст, який у виставленій напівзігнутій правій руці тримає модель храму (іл. 9). Такий тип борисоглібських енкалпціонів датується XII ст. На іншій, теж лицевій, стулці зображено Розп'яття (іл. 4: 3). Виріб виготовлено в XI–XII ст. На обох енкалпціонах центральне зображення на завершеннях раменів хреста супроводжують три медальйони зі святими.

Іл. 9. Малюнок М. Єфимова хреста-енкалпціона з розкопок Десятинної церкви 1826 року

Повідомляється також про знайдену частину орнаментованих позолочених срібних шат ікони без будь-якої деталізації та про уламок кам'яної, виготовленої із серпентину (точніше, стеатиту) іконки, на якому

збереглася частина композиції із зображенням Христа та Фоми Апостола, яку супроводжує грецький напис (іл. 10). Сучасні дослідники датують цей витвір візантійського майстра XII ст.

*Іл. 10. Малюнок М. Єфимова візантійської кам'яної іконки XII ст.
з розкопок Десятинної церкви 1826 року*

Ще в першій публікації 1825 року про розкопки згадано про виявлення в будівельному щебені кількох лампадних і кадильних уламків. На одному зі старих малюнків зображено неглибоку чашечку для воску від церковного свічника з квадратним отвором на дні (іл. 5: 1). Крізь нього проходив металевий, гранований в основі, вертикальний металевий штир, на який нанизували свічку. Інша знахідка – частина мідної решітки, вірогідно, також має стосунок до цієї категорії предметів. При розкопках Десятинної церкви в XX ст. було знайдено кілька десятків деталей і фрагментів її освітлювальних приладів – панікадил, лампад, вівтарних світильників, свічників.

Інші знахідки. Про них майже нічого не відомо. Серед них згадуються два залізних вістря списів, персні (у т.ч. срібний), кільця.

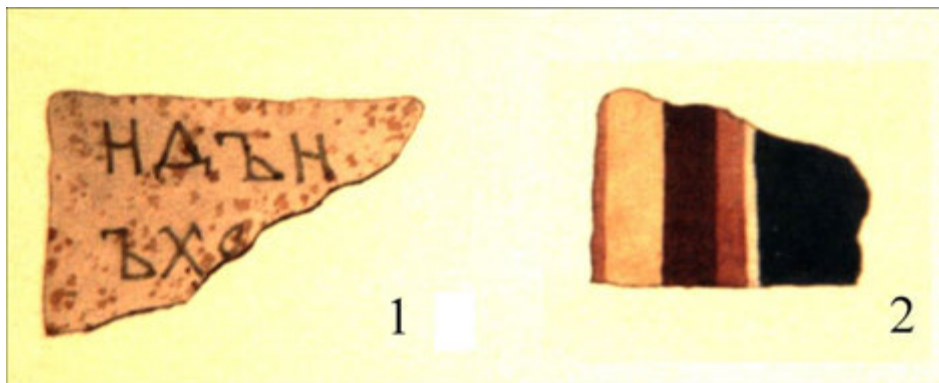
На малюнках М. Єфимова представлені дві знахідки з графіті – подряпаними написами часів Русі. На уламку фрески видно 5 рядків кирилических літер, що розташовані між горизонтальними смугами (крім рядків 2, 3). Ліворуч напис межує з вертикальною червоно-біло-червоною розподільчою смугою фрескового розпису (іл. 11).

Іл. 11. Малюнок М. Єфимова напису-графіті на фресці з розкопок Десятинної церкви 1826 року

На іншому малюнку бачимо, можливо, уламок тиньку, на якому чітко, акуратно нанесені кириличні літери в два рядки (іл. 12: 1). Згадані епіграфічні знахідки, найімовірніше, є першими серед подібних, що походять з монументальних споруд території всієї Русі.

Іл. 12. Малюнки М. Єфимова знахідок з розкопок Десятинної церкви 1826 року: предмет з написом-графіті (1) та фрагмент фрески з лінійним орнаментом (2)

Незначну частину знахідок з розкопок Десятинної церкви 1820-х років було передано церковному старості храму для зберігання в ризниці нової церкви. Поки остання будувалась, вони зберігались в ризниці Святої Софії і в Трьохсвятительській церкві. Ще якась частина пішла на подарунки. Зокрема, згаданий вище хрестик із Життєдайного дерева Хреста Господнього був подарований київським військовим губернатором Желтухіним імператриці Олександрі Федорівні. Уламки фресок із зображеннями голови янгола і руки відправлено до Санкт-Петербурга для «піднесення» імператору.

Трохи пізніше К. Лохвицький передав частину знахідок (цегла, зразки мармурової мозаїки підлоги) з розкопок Десятинної церкви новоствореному Київському університету Св. Володимира. У 1829 році він особисто подарував великій княгині Олені Павлівні (невістці імператора Миколи I), яка відвідала Київ, дванадцятираменний хрест, знайдений при розкопках 1824 року, за що у відповідь отримав як дар діамантовий перстень. К. Лохвицький у 1830-х роках склав кілька списків речей, знайдених ним під час розкопок у Києві, але знахідки з Десятинної церкви в них представлені лише кількома предметами.

Значно більше про ці знахідки можна довідатися з кольорових малюнків М. Єфимова артефактів, знайдених під час його розкопок 1826 року, фото частини яких люб'язно надала авторіві дослідниця Єлизавета Архипова. На них зображено близько півсотні речей, зокрема польська монета, срібна гривня, фрески, мозаїка, уламки різьблених плит, хрест-енколпійон, фрагмент кам'яної іконки та орнаментованих шат ікони, написи-графіті, чашечка для воску свічника, уламок амфори, фрагменти кам'яного декору церкви. На жаль, більшість цих малюнків, що зберігаються в Музеї Кремля в Москві (РФ), досі не опублікована. Ще кілька знахідок з перших розкопок Десятинної церкви (різьблений саркофаг, фрагменти мармурової різьбленої плити парапету, плани поховань у саркофагах, відкриті 1826 року, фрески з лицем янгола і рукою, мозаїчна «доріжка» підлоги) представлені в ілюстраціях книжки київського цивільного губернатора І. Фундуклея 1847 року.

Натомість у невеликій книжці, що вийшла 1872 року, присвяченій історії та опису Десятинної церкви, подано перелік «давніх речей», знайдених у районі церкви, які в ній зберігаються. Він налічує 44 позиції, частина яких містить по кілька предметів. Безсумнівно, кілька із цих речей було виявлено при розкопках О. Анненкова 1830-х років на його двох садибах по сусідству з Десятинною церквою (зараз – вул. Володимирська, 2 і 3) – як-от дзвін та фрагменти інших дзвонів (№ 17– 19 зазначеного переліку). Частину цих знахідок могли виявити під час якихось земляних робіт біля церкви, наприклад, при розкритті в

1868 році давнього фундаменту розташованих поряд залишків Південного палацу.

Але навіть за короткими назвами предметів із цього переліку можна деякі з них пов'язати з розглянутими нами знахідками з розкопок Десятинної церкви 1824, 1826 і 1828 років. Серед них – хрест-енколпійон з Розп'яттям (№ 2 переліку), смуга чеканних срібних із позолотою шат ікони (№ 12), дві срібні гривні київського типу (№ 14), три мідні решітки та кронштейн (фрагменти панікадил – № 15, 16), мідний ланцюг (лампади – № 21), уламок візантійської амфори (№ 27), давнє залізне вістря списа (№ 28), два уламки різьбленої мармурової плити (№ 30), мармурова мозаїка (№ 31), три уламки мармурових карнизів (№ 32), мармурова та скляна мозаїки (№ 33–37), уламок різьбленої пірофілітової плити (№ 39), капітель із фігурною вирізкою (№ 40).

Переважна більшість знахідок з найперших розкопок Десятинної церкви, яким пощастило в ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. потрапити до музейних зібрань, нині зберігається в Національному заповіднику «Софія Київська». Серед них, зокрема, два пірофілітових саркофаги та найбільші фрагменти мармурових мозаїк підлоги. Частина предметів вдалося ідентифікувати та опублікувати дослідниками в ХХ – на початку ХХІ ст. Є сподівання, що в майбутньому в різних музейних колекціях серед депаспортизованих або без зазначення місця й дати знахідок ще вдасться знайти окремі предмети, які було виявлено під час найдавніших розкопок Десятинної церкви 1820-х років.

Джерела та література

Ананьева, Т. 2016. «Сей камень от церкви Десятинной»: археологические находки начала ХІХ века – «древности ископаемые» и символические. *Opus Mixtum*, 4, с. 89–97.

Ананьева, Т. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, с. 15–23.

Архипова, Е. 2005. *Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.)*. Киев.

Архипова, Е. И. 2006. Новые данные о резном декоре Десятинной церкви (рисунки Н. Е. Ефимова 1826 г.). *ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча*. Москва, с. 32–46.

Архипова, Є. 2015. Саркофаг князя Володимира Святославича: історія пошуків і атрибуція. *Opus Mixtum*, 3, с. 7–26.

Архипова, Є. 2016. Іконки з Десятинної церкви і «міста Володимира». *Opus Mixtum*, 4, с. 98–112.

Архипова, Є. 2017. Підлога opus sectile Десятинної церкви в Києві. *Opus Mixtum*, 5, с. 146–154.

Архипова, Є. 2019. Бронзові світильники Десятинної церкви в Києві. *Opus Mixtum*, 7, с. 16–29, I–V.

Берлинский М. 1826. О находке серебряных слитков в развалинах Десятинной церкви в Киеве. *Отечественные записки*, XXVIII, 80, с. 438–440.

Берлинский, М. 1830. О Десятинной церкви в Киеве. *Труды и летописи Общества истории и древностей российских*, V, I, с. 106–123.

[Евгений (Болховитинов), митр.] 1825. План первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями онаго. *Отечественные записки*, XXI, 59, с. 380–403.

[Евгений (Болховитинов), митр.]. 1826. О древностях, найденных в Киеве. *Труды и записки Общества истории и древностей российских*, 3, 1, с. 152–163.

[Евгений (Болховитинов), митр.] 1830. Замечания на книгу: Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве. *Московский телеграф*, 6, с. 339–350.

[Евгений (Болховитинов), митр.] 1830. Письмо от Е. В. Киевского Митрополита Евгения о найденных в Десятинной церкви серебряных слитках. *Труды и летописи Общества истории и древностей российских*, V, I, с. 124–125.

Ёлшин, Д. Д. 2012. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма. *Seminarium Bulkinianum: К 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина*, 3, с. 70–94.

Каталог. 1996. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 110–204.

Комар, О. 2017. «Київський рубль». *Opus Mixtum*, 5, с. 35–46.

Краткое историческое описание Первопрестольной Соборной Десятинной церкви в Киеве. 1829. Санкт-Петербург.

Описание Десятинной церкви в Киеве. 1872. Киев.

Фундуклей, И. 1847. *Обозрение Киева в отношении к древностям*. Киев.

Віталій Козюба

провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу історико-
археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви